Topics - 13

षष्ठी विभक्ति - 2

कर्मणि च । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ।

तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् - इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात् समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः

कर्तरि च कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात्

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायाम् इति भावे ण्वुल् । जीविकायाम् - दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

जीविकायामिति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते ।

एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठी समासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् - पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् - पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविसाय इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः, उपारतः । पश्चिमरात्रः गोष्ठरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ।

पूर्व (आगे का) अपर (पीछे का), अधर (नीचे का), और उत्तर (ऊपर का) इन चार प्रातिपदिकों के सुबन्त का एकत्व वाचक अवयवी के सुबन्त के साथ समास होता है और उस समास को तत्पुरुष कहते हैं, यह षष्ठी का बाधक है, उदाहरण के लिए पूर्व कायस्य (शरीर का अगला भाग) — इस विग्रह में सुबन्त 'पूर्व' का अवयवी वाचक सुबन्त 'कायस्य' के साथ समास होकर 'पूर्वकायः' रूप बनता है। इसी प्रकार 'अपरं कायस्य' से 'अपरकायः', 'अधरं कायस्य' से 'अधरकायः' और 'उत्तरं कायस्य' से 'उत्तरकायः' रूप बनते हैं। किन्तु यदि अवयवी

P.T.O

एकत्ववाचक पद एकवचनान्त नहीं होगा तो समास भी नहीं होगा। उदाहरण के लिए 'पूर्वं छात्राणामामन्त्रय' में अवयवी 'छात्राणाम' के बहुत्ववाचक होने के कारण समास नहीं होता है।

समस्यन्ते, [illegible]